

Ziółkowski, Mariusz

Garnizon rzymskiej Brytanii jako przykład armii prowincjonalnej w okresie wczesnego Cesarstwa Rzymskiego (I-II w.)

Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia 21 (167), 5-31

1986

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zakład Historii Starożytnej

Mariusz Ziółkowski

GARNIZON RZYMSKIEJ BRYTANII JAKO PRZYKŁAD
ARMII PROWINCJONALNEJ
W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA RZYMSKIEGO (I—II W.)

Zarys treści. Miejsce i skład armii prowincjonalnych wśród sił zbrojnych cesarskiego Rzymu. Liczebność, skład i dyslokacja wojsk rzymskich w Brytanii: *legiones, auxilia, singulares, numeri, classis Britannica*. Systemy stałych fortyfikacji granicznych w Brytanii: Wał Hadriana i Wał Antonina.

Armia była najważniejszym czynnikiem w życiu politycznym wczesnego Cesarstwa Rzymskiego. W aspekcie wewnętrznym stanowiła ona główne oparcie władzy cesarskiej, w aspekcie zewnętrznym była natomiast instrumentem realizacji określonych założeń polityki zagranicznej Imperium. Niniejsze rozważania dotyczą wyłącznie owej zewnętrznej roli armii rzymskiej.

Ciesząc się szczególną troską Augusta i jego następców armia rzymska osiągnęła nie tylko znaczną liczebność, lecz także wysoki poziom rozwoju form organizacyjnych. Reformy Augusta nadały jej bowiem w pełni zawodowy charakter, określając dokładnie czas trwania i warunki służby oraz normując sytuację weteranów.

Armia rzymska tego okresu była scentralizowana i podporządkowana jednemu dysponentowi — cesarzowi, który określał politykę militarną państwa i ustalał sposób dysponowania siłami zbrojnymi w poszczególnych prowincjach. W prowincjach bowiem, a nie w Italii, rozlokowane były formacje tworzące rdzeń lądowej armii rzymskiej, tzn. legiony i wojska posiłkowe (*auxilia*), oraz większość sił morskich Imperium.

W Italii, a właściwie w samym Rzymie, stacjonowały jedynie: gwardia cesarska, czyli kohorty pretoriańskie¹, kohorty miejskie² pełniące

¹ Obydwie monografie dotyczące kohort pretoriańskich są niestety nieco przestarzałe: M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris 1938; A. Passerini, *Le coorti pretorie*, Roma 1939, reprint 1972.

² Podstawowym opracowaniem jest studium H. Freisa, *Die Cohortes Urbanae*, Köln—Graz 1967, *Epigraphische Studien* 2.

służbę porządkową w mieście oraz kohorty wigilów³, które pierwotnie były strażą pożarną i nocną, z czasem upodobniły się do *cohortes urbanae*. Cesarz Hadrian powiększył swoją gwardię przez utworzenie specjalnego oddziału — *equites singulares imperatoris*⁴ — spośród doborowych żołnierzy jazdy posiłkowej. Ponadto w portach italskich: Misenum i Rawennie znajdowały się bazy dwóch flot — miseńskiej (ok. 10 tys. ludzi) i raweńskiej (ok. 5 tys. ludzi)⁵.

Wspomniane formacje odgrywały znikomą rolę w realizacji założeń polityki zewnętrznej Imperium, natomiast niektóre z nich, zwłaszcza kohorty pretoriańskie, wywierały ogromny wpływ na życie polityczne Rzymu w I i II w. Z tego względu formacje stacjonujące w Italii zostaną świadomie pominięte w dalszych rozważaniach.

Obrona granic Imperium, powiększanie jego terytorium, podejmowanie wypraw prewencyjnych lub represyjnych oraz inne działania militarne związane z realizacją polityki wewnętrznej Rzymu spoczywały na legionach i oddziałach auxiliarnych, stacjonujących w nadgranicznych prowincjach. Wszystkie jednostki poszczególnych prowincji tworzyły armie prowincjonalne podlegające namiestnikom danych prowincji.

Owe armie prowincjonalne wywierały znaczny wpływ na życie prowincji, przyspieszały ich romanizację, ale w I i II w. nie były jeszcze związane z tymi prowincjami na stałe. Zarówno całe legiony oraz ich wydzielone części (*vexillationes*), jak też oddziały auxiliarne często były przesuwane z prowincji do prowincji. Było to możliwe, ponieważ oddziały te miały jednolitą organizację, centralnie mianowaną kadrę oficerską oraz jednego naczelnego wodza — cesarza. Warto zatem przyrzeć się jeszcze tej właściwej armii cesarskiego Rzymu, której częstą stanowił garnizon rzymskiej Brytanii.

Kręgosłup tej armii stanowiły niewątpliwie legiony, w których służyli obywatele rzymscy, początkowo mieszkańcy Italii, a w miarę romanizacji prowincji — obywatele pochodzenia prowincjonalnego⁶. W wyniku reform wojskowych Augusta ogólna liczba legionów spadła z prawie 50 w okresie wojen domowych do zaledwie 28. Nie oznaczało to jednak osłabienia armii, gdyż w miejsce kadłubowych legionów, liczących po

³ Istnieje jedynie monografia P. K. Baillie Reynoldsa, *The Vigiles of Imperial Rome*, London 1926.

⁴ Podstawowa monografia: M. Speidel, *Die Equites Singulares Augusti*, Bonn 1965.

⁵ Najpełniejsze wiadomości o flocie rzymskiej w okresie cesarstwa można znaleźć w pracach: Ch. G. Starr, *The Roman Imperial Navy*, New York 1941, reprint Cambridge 1960; D. Kienast, *Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit*, Bonn 1966.

⁶ Zob. G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano* Milano—Roma 1953.

ok. 3500 żołnierzy, powstały duże silne jednostki grupujące nominalnie po 6000 ludzi⁷. Rzeczywiście zaś legion liczył ok. 5500 ludzi, w tym tylko 120 jeźdźców. Piechurzy podzieleni byli na 10 kohort po 6 centurii każda, z wyjątkiem pierwszej kohorty (*cohors milliaria*), złożonej prawdopodobnie z 5 podwójnych centurii. Realną liczebność zwykłej centurii — teoretycznie 100 ludzi — ocenia się na ogół na 80 żołnierzy, kohorty zaś — na 480 żołnierzy (teoretycznie 600 ludzi)⁸.

Legion był więc wielką jednostką ciężkozbrojnej piechoty o pełnym zapleczu inżynieryjnym i technicznym. W każdym legionie znajdowały się bowiem specjalne oddziały techniczne (*fabri*), które pełniły kierowniczą rolę w pracach budowlanych i saperskich wykonywanych przez wszystkich żołnierzy legionu.

W okresie pryncypatu (I—II w.) minimalna liczba legionów w armii rzymskiej wynosiła 25 (po klęsce w Lesie Teutoburskim w 9 r.), maksymalna zaś — 30. Dopiero w ostatnich latach II stulecia cesarz Septymiusz Sewer podniósł liczbę legionów do 33, tworząc 3 nowe legiony na wojnę z Partami. W przybliżeniu więc ogólną liczbę legionistów w armii rzymskiej I—II w. można szacować na około 150 tysięcy.

Legiony stanowiły rdzeń armii prowincjonalnych rozmieszczonych wzdłuż granic cesarstwa. Liczba legionów stacjonujących w poszczególnych prowincjach nadgranicznych zależała nie tyle od wielkości prowincji, ile od stopnia zagrożenia jej z zewnątrz. Dlatego schemat rozmieszczenia legionów w prowincjach państwa rzymskiego stanowi znakomitą ilustrację głównych kierunków polityki zagranicznej Rzymu, w zależności od kształtowania się sytuacji na obszarach graniczących z Imperium. Warto zatem dokonać takiego zestawienia dla wybranych momentów w pierwszych dwóch stuleciach.

Z zestawienia wynika, że nie nastąpiła żadna zasadnicza zmiana proporcji między liczbą legionów w prowincjach zachodnich i wschodnich. Wyraźne przesunięcia zaszły natomiast w rozmieszczeniu legionów na terenie poszczególnych prowincji w obrębie obu tych regionów. W prowincjach wschodnich wiązały się one z podbojami Trajana na początku II w. i z ofensywną polityką Septymiusza Sewera na przełomie II i III stulecia. W prowincjach zachodnich zaznaczyło się natomiast wyraźne przeniesienie środka ciężkości polityki rzymskiej znad Renu na granicę naddunajską, począwszy od lat osiemdziesiątych I wieku.

W związku z tą zasadniczą zmianą uległa redukcji ilość legionów stacjonujących w Hiszpanii i obu Germaniach, wzrosła zaś ich liczba w pro-

⁷ Podstawowym studium o rzymskich legionach jest do dziś praca H. M. D. Parkera, *The Roman Legions*, Oxford 1928.

⁸ Zob. G. Webster, *The Roman Imperial Army*, London 1969; M. Grant, *The Army of the Caesars*, London 1974.

kształcił dawne oddziały sprzymierzeńców rzymskich w regularne jednostki piechoty i jazdy, stanowiące drugi człon rzymskiej armii polowej w okresie pryncypatu — *auxilia*⁹. Służyli w nich wolni mieszkańcy Imperium nie posiadający obywatelstwa rzymskiego.

Od czasów cesarza Klaudiusza (41—54 r.) po zakończeniu 25-letniej służby w *auxiliach* wszyscy weterani otrzymywali obywatelstwo rzymskie. Fakt ów był potwierdzany specjalnym dyplomem z brązu, zawierającym na dwóch złożonych tabliczkach formułę nadania obywatelstwa oraz spis oddziałów *auxiliów* stacjonujących w danej prowincji.

Dzięki dyplomom wręczanym weteranom możliwe jest ustalenie liczebności i składu *auxiliów* rzymskich prawie do końca II wieku. Ustalenia nie są jednak tak ścisłe, jak w odniesieniu do legionów, ponieważ dysponujemy jedynie tą niewielką częścią brązowych tabliczek, która zachowała się do naszych czasów i weszła do obiegu naukowego. Powszechnie przyjmuje się, że w *auxiliach* służyło łącznie co najmniej tyle samo żołnierzy co w legionach, a więc minimum 150 tysięcy.

Auxilia wypełniły dotkliwą lukę w schemacie organizacyjnym armii rzymskiej, dostarczając Imperium konnicy (notabene górującej zdecydowanie nad rodzimą armią rzymską), lekkobrodznej piechoty oraz specjalnych jednostek (np. oddziałów syryjskich łuczników lub balearskich procarzy).

Piechota *auxiliarna* zorganizowana była w kohorty o liczebności nominalnej 500 (*cohors quingenaria*) lub 1000 ludzi (*cohors milliaria*). W praktyce centurie w tych oddziałach liczyły zapewne tylko po 80 ludzi (według niektórych badaczy jednak po 100).

Dwojakiego rodzaju były również oddziały jazdy (*alae*), liczące nominalnie po 500 lub 1000 jeźdźców. *Ala quingenaria* składała się z 16 *turmae* po 32 ludzi, *ala milliaria* — prawdopodobnie z 24 *turmae* po 32 (lub po 42) ludzi każda¹⁰.

Istniały także oddziały mieszane — *cohortes equitatae* — liczące 6 centurii piechoty i 4 *turmae* jazdy (*cohors quingenaria equitata*), bądź 10 centurii piechoty i 8 *turmae* jazdy (*cohors milliaria equitata*). W tych mieszanych jednostkach liczebność centurii wynosiła 80 (lub 60) żołnierzy, a *turma* jazdy liczyła 32 ludzi.

⁹ Jedyną używaną do dziś pełną monografię *auxiliów* opracował jeszcze przed I wojną światową G. L. Cheesman, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914, reprint 1971. Nowa praca P. A. Holdera, *Studies in the auxilia of the Roman Army from Augustus to Trajan*, Oxford 1980, obejmuje jedynie pewien okres istnienia *auxiliów* (do Trajana).

¹⁰ Zob. E. Birley, *Alae and Cohortes miliariae*, [w:] *Corolla memoriae Erich Swoboda dedicata. Römische Forschungen in Niederösterreich*, Graz—Köln 1966, s. 54—67.

Bardziej obrazowo liczebność i skład oddziałów i pododdziałów w różnych jednostkach armii rzymskiej oddaje zestawienie porównawcze w tab. 2.

Od czasów cesarza Wespazjana (69—79 r.) oddziałami auxyliów dowodzili centralnie mianowani ekwiccy oficerowie pochodzenia italskiego. Wtedy to przyjęto zasadę umieszczania tych jednostek — najczęściej jednolitych pod względem etnicznym — w prowincjach odległych od miejsca ich rekrutacji. Zapobiegało to zbyt ścisłym związkom z miejscową ludnością oraz wzmacniało w żołnierzach poczucie wspólnoty losów całego Imperium.

Pewne modyfikacje w dotychczasowym systemie poczynił cesarz Hadrian (117—138 r.), który zezwolił na uzupełnianie legionów w miejscu ich stacjonowania, co spowodowało ściślejsze związanie garnizonu rzymskiego z bronioną przezeń prowincją.

Prawdopodobnie ten sam cesarz był twórcą nowej formacji — oddziałów *numeri* i *cunei*, które zaciągano wśród wojowniczych nie zromanizowanych plemion nadgranicznych¹¹. W skład tych oddziałów wchodziła jazda i lekkozbrojna piechota; dowodzili nimi wybrani spośród centurionów legionowych *praepositi*, lecz komendy wydawano w rodzimym języku żołnierzy.

Ogólna liczba tych jednostek jest trudna do ustalenia, ponieważ nie figurowały one na dyplomach wręczanych weteranom auxyliów. Główna różnica między auxyliami a owymi *numeri* i *cunei* polegała na tym, że ci ostatni nie otrzymywali obywatelstwa rzymskiego po zakończeniu służby i byli uzupełniani tylko wśród swych rodzimych plemion.

W przedstawionym skrótoowo schemacie organizacyjnym armii rzymskiej mieścił się garnizon prowincji Brytanii. Jego liczebność, skład i dyslokacja w I i II w. będą przedmiotem naszych dalszych rozważań. Omówione zostaną również systemy stałych fortyfikacji granicznych w Brytanii, które dawały mocne oparcie oddziałom rzymskim stacjonującym w tej prowincji.

*
* *

Liczebność i skład garnizonu rzymskiej Brytanii zmieniały się kilkakrotnie w ciągu I i II w. Dokładne odtworzenie tych zmian nie jest możliwe ze względu na brak pełnych danych o liczbie oddziałów auxyliarnych, stanowiących podstawową masę wojsk tej prowincji. Możliwe jest na-

¹¹ Zob. J. C. Mann, *A Note on the Numeri*, *Hermes* 1954, nr 82, s. 501—508; H. T. Rowell, *s. v. Numerus*, [w:] Pauly - Wissowa - Croll, *Realencyclopädie für Altertumswissenschaft*, t. 17, Stuttgart 1937, coll. 1329—1341.

Tabela 2
ORGANIZACJA I LICZEBNOŚĆ ODDZIAŁÓW I PODODDZIAŁÓW
W LEGIONACH I JEDNOSTKACH AUXILIARNYCH ARMII RZYMSKIEJ *

Typ jednostki	Liczba centurii	Liczba ludzi w centurii	Ogólna liczba piechoty	Liczba <i>turmae</i>	Liczba ludzi w <i>turmae</i>	Ogólna liczba jazdy	Łączna liczba żołnierzy
<i>Cohors I legionis miliaria</i>	5 (podwójnych)	80	800				800
<i>Cohortes legionis II—X</i>	6	80	480			120	480
<i>Equites legionis</i>							120
<i>Cohors peditata quingenaria</i>	6	80 (100)	480 (600)				480 (600)
<i>Cohors peditata miliaria</i>	10	80 (100)	800 (1000)				800 (1000)
<i>Cohors equitata quingenaria</i>	6	80 (60)	480 (360)	4	32	128	608 (488)
<i>Cohors equitata miliaria</i>	10	80	800	8	32	256	1056
<i>Ala quingenaria</i>				16	32	512	512
<i>Ala miliaria</i>				24	32	768	768
					(42)	(1008)	(1008)

* Zestawienie sporządzono na podstawie: D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London 1976, s. 155, tabl. 12.

tomiast prześledzenie głównych tendencji w polityce militarnej Rzymu na terenie Brytanii oraz dokonanie szacunkowych obliczeń wielkości garnizonu rzymskiego na wyspie w kilku wybranych momentach.

W 43 r. armia inwazyjna utworzona przez cesarza Klaudiusza (41—54 r.) w celu podboju Brytanii liczyła ok. 40 tys. ludzi. W jej skład wchodziły 4 legiony (*II Augusta*, *IX Hispana*, *XIV Gemina*, *XX Valeria*), liczne *auxilia* (m.in. kohorty germańskich Batawów) oraz flota (*classis Britannica*), której zadaniem było przetransportowanie wojsk lądowych na wyspę i utrzymywanie łączności z kontynentem¹².

Oslabienie garnizonu Brytanii nastąpiło w ostatnich latach rządów Nerona (54—68 r.) wskutek wycofania *legio XIV Gemina* w 66—67 r. (przeniesiono ją do Judei w związku z wybuchem wielkiego powstania żydowskiego — l. 66—73) i w czasie wojny domowej 69 r. (do walk o tron cesarski ściągnięto z wyspy na kontynent wiele oddziałów wojsk posiłkowych). Liczebność armii rzymskiej w Brytanii wzrosła ponownie za rządów założyciela nowej dynastii, Wespazjana (69—79 r.), który był zwolennikiem polityki ofensywnej na terenie Brytanii. Dla prowadzenia dalszego podboju w miejsce legionu XIV przysłana została na wyspę nowo powstała *legio II Adiutrix*; przypuszczalnie towarzyszyło jej kilka lub kilkanaście oddziałów *auxiliarnych*¹³.

Za namiestnictwa Gnejusza Juliusza Agrykoli (l. 78—84) armia rzymska w Brytanii osiągnęła maksymalną liczebność — ponad 70 tys. ludzi¹⁴. Tworzyły ją 4 legiony (*II Augusta*, *II Adiutrix*, *IX Hispana*, *XX Valeria Victrix*) oraz ok. 90 jednostek *auxiliarnych*. Liczbę oddziałów posiłkowych sugerują badania archeologiczne w obozach wojskowych, które wskazują, że czynnych było wówczas ok. 70 obozów w północnej Brytanii i ok. 20 w Walii.

Wkrótce potem cesarz Domicjan (81—96 r.) wycofał z Brytanii *legio II Adiutrix* w związku z groźną sytuacją nad Renem i Dunajem. Razem z tym legionem opuściło wyspę ok. 10 tys. *auxiliów*¹⁵.

Za panowania Hadriana (117—138 r.) garnizon prowincji liczył ok. 50 tys. żołnierzy i składał się z 3 legionów (*II Augusta*, *XX Valeria*,

¹² Zob. D. R. Dudley, G. Webster, *The Roman Conquest of Britain*, Cambridge 1967; G. Webster, *The Claudian Frontiers in Britain*, [w:] *Studien zu den Militärgrenzen Roms*, Köln 1967, s. 42—53; M. W. C. Hassal, *Batavians and the Roman Conquest of Britain*, Britannia 1970, nr 1, s. 131—136.

¹³ G. Webster, *The Military Situation in Britain between A.D. 43 and 71*, Britannia 1970, nr 1, s. 179—198; tenże, *Rome against Caratacus*, London 1981.

¹⁴ Zob. A. R. Burn, *Agricola and Roman Britain*, London 1953; E. Birley, *Britain under Flavians: Agricola and his predecessors*, [w:] *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal 1953, s. 10—19.

¹⁵ J. Clarke, *Roman and Native A.D. 80—122*, [w:] *Roman and Native in North Britain*, ed. I. A. Richmond, Edinburgh 1958, s. 32—59.

VI *Victrix*) i ok. 65 oddziałów auxiliarnych, okupujących prawie 80 obozów wojskowych¹⁶. *Legio VI Victrix* została sprowadzona z Novaesium (Neuss) w Germanii Inferior najpóźniej w 122 r. i zastąpiła w Eburacum (York) *legio IX Hispana*¹⁷.

Liczba czynnych obozów wojskowych wzrosła za panowania Antonina Piusa (138—161 r.) do ponad 110, jednak ani w dyplomie z l. 145—146, ani w inskrypcjach z drugiej połowy II w. nie znajdujemy informacji o nowych jednostkach auxiliarnych w Brytanii. Wydaje się więc, że garnizon prowincji nadal liczył ok. 50 tys. ludzi, a obsadzenie większej liczby obozów było wynikiem dzielenia jednostek posiłkowych na *verillationes*¹⁸. Połowa II w. to ostatni moment, w którym stan źródeł umożliwia dokonanie szacunkowych lecz względnie precyzyjnych, obliczeń wielkości garnizonu Brytanii.

LEGIONES

W I i II w. na terytorium rzymskiej Brytanii stacjonowało — dłużej lub krócej — 6 różnych legionów. W okresie od 43 do ok. 85 r. podstawę armii rzymskiej w Brytanii stanowiły 4 legiony, a ich dyslokacja odznaczała się dużą płynnością w związku z trwającym wciąż podbojem wyspy. Od ok. 85 r. do końca istnienia prowincji stacjonowały w niej 3 legiony, których rozmieszczenie nie zmieniało się.

W zachodniej części wyspy w Isca Silurum (Caerleon) stacjonowała *legio II Augusta*, na północnym zachodzie w Deva (Chester) — *legio XX Valeria Victrix*, a na północy prowincji w Eburacum (York) ulokowana została *legio IX Hispana*, a następnie *legio VI Victrix* (od 122 r.)¹⁹.

Z wyjątkiem *legio IX Hispana* wszystkie pozostałe legiony przed przybyciem do Brytanii wchodziły w skład wojsk garnizonu Germanii Inferior lub Germanii Superior. W obu prowincjach germańskich dokonywano większych zaciągów, mających na celu wyrównanie bardziej dotkliwych strat w ich szeregach. Tacyt wspomina o 2 tys. żołnierzy zwербowanych w obu Germaniach i przysłanych do Brytanii w 61 r. w celu wyrównania strat poniesionych przez legiony tej prowincji w cza-

¹⁶ J. P. Gillam, *Roman and Native A.D. 122—197*, [w:] *Roman and Native...*, s. 60—90.

¹⁷ E. Birley, *The Fate of the Ninth Legion*, [w:] *Soldier and Civilian in Roman Yorkshire*, ed. R. M. Butler, Leicester 1971, s. 71—80; W. Eck, *Zum Ende der legio IX Hispana*, Chiron 1972, nr 2, s. 459—462.

¹⁸ G. Simpson, *Britons and the Roman Army*, London 1966, s. 120—121.

¹⁹ M. G. Jarret, *Legio II Augusta in Britain*, *Archaeologia Cambrensis* 1965, nr 114, s. 47—63; tenże, *Legio XX Valeria Victrix in Britain*, *Archaeologia Cambrensis* 1968, nr 117, s. 77—91; E. Birley, *VI Victrix in Britain*, [w:] *Soldier and Civilian in Roman Yorkshire*, Leicester 1971, s. 81—96 (por. przyp. 17).

sie powstania Boudikki²⁰. Podobne *vexillationes* dla legionów Brytanii z obu prowincji germańskich przybyły na wyspę w 155 r. pod wodzą nowego namiestnika, Juliusza Werusa, który uprzednio zarządzał Germanią Inferior²¹.

Zasadniczym zajęciem legionów było prowadzenie kampanii wojennych oraz budowa i konserwacja własnego obozu oraz *castelli* wojsk posiłkowych, leżących w strefie działania danego legionu. Legiony *II Augusta*, *VI Victrix* i *XX Valeria Victrix* były głównymi budowniczymi obu fortyfikacji granicznych: Wału Hadriana i Wału Antonina²².

AUXILIA

Najbardziej pełne zestawienie oddziałów auxiliarnych, wchodzących w skład garnizonu rzymskiej Brytanii, obejmuje 20 *alae* jazdy (w tym jedna *ala milliaria*) i 49 *cohortes* (w tym 7 *cohortes milliariae*)²³. Okresem najlepiej oświetlonym źródłowo jest panowanie Hadriana, kiedy na wyspie przebywały:

16 <i>alae</i> , w tym:	1×1000 ludzi =	1000
	15× 500 ludzi =	7500
47 <i>cohortes</i> :	7×100 ludzi =	7000
	40× 500 ludzi =	20 000
	razem	35 500

To szacunkowe obliczenie uświadamia, że łączna liczba żołnierzy auxiliów przewyższała dwukrotnie liczbę legionistów odbywających służbę w Brytanii.

Oddziały auxiliarne towarzyszyły legionom w kampaniach wojennych, ale ich głównym zadaniem było sprawowanie kontroli na najbardziej

²⁰ Tacyt, *Annales*, XIV, 38. Por. Ch. M. Bulst, *The Revolt of Queen Boudicca in A.D. 60*, Historia 1961, nr 10, s. 496—509; K. K. Carroll, *The Date of Boudicca's Revolt*, Britannia 1979, nr 10, s. 197—202; D. R. Dudley, G. Webster, *The Rebellion of Boudicca*, London 1962.

²¹ R. G. Collingwood, R. P. Wright, *The Roman Inscriptions of Britain*, Oxford 1965; RIB 1322; A. R. Birley, *The Roman Governors of Britain*, Köln—Graz 1967, s. 63—102, nr 26.

²² Zob. C. E. Stevens, *The Building of Hadrian's Wall*, Kendal 1956; D. J. Breeze, B. Dobson, *The Building of Hadrian's Wall*, Newcastle-upon-Tyne 1973; G. S. Maxwell, *The Building of the Antonine Wall*, [w:] *Actes du IXe Congrès international d'études sur les frontieres Romaines*, Bucharest 1964, s. 327—332.

²³ G. Simpson, *Britons...*, s. 115—119; E. Birley, *Roman Garrisons in the North Britain*, Journal of Roman Studies 1932, nr 22, s. 55—59; tenże, *Roman Garrisons in Wales*, Archaeologia Cambrensis 1952, nr 102, s. 9—20; B. R. Hartley, *Some Problems of the military Occupation of the north of England*, Northern History 1966, nr 1, s. 7—20; M. G. Jarret, *The Garrison of Maryport and the Roman Army in Britain*, [w:] *Britain and Rome*, ed. M. G. Jarret, B. Dobson, Kendal 1966, s. 27—40.

niespokojnych obszarach prowincji i obrona jej granic przed atakami z zewnątrz. Dlatego większość jednostek wojsk posiłkowych była skupiona na północy prowincji (Penniny, Wał Hadriana i Wał Antonina) oraz w górzystych regionach Walii.

Olbrzymia rola dyplomów wojskowych dla odtworzenia stanu liczebnego i składu armii prowincjonalnych skłania nas do omówienia tych źródeł w odniesieniu do auxyliów rzymskiej Brytanii. Ogółem zachowało się dwanaście takich dyplomów (w tym dwa znalezione poza terytorium tej prowincji), ale tylko połowa z nich zawiera pełne lub prawie pełne spisy jednostek auxiliarnych.

Najwcześniejszy z dobrze zachowanych dyplomów jest datowany na 98 r., najpóźniejszy zaś pochodzi z okresu od 10 XII 145 do 19 VII 146 r. Na wczesne lata panowania Trajana przypadają więc aż trzy dobrze zachowane dyplomy (z l. 98, 103 i 105), dalsze dwa zostały wystawione w początkach rządów Hadriana (w l. 122 i 124), a jeden odnosi się do czasów Antonina Piusa (r. 145—146).

Ilość oddziałów wyszczególnionych w każdym z tych dyplomów jest odmienna:

CIL XVI 43 z 98 r. — 9 jedn. (3 *al.* + 6 *coh.*)

CIL XVI 48 ze 103 r. — 15 jedn. (4 *al.* + 11 *coh.*)

CIL XVI 51 ze 105 r. — 13 jedn. (2 *al.* + 11 *coh.*)

CIL XVI 69 ze 122 r. — 50 jedn. (13 *al.* + 37 *coh.*)

CIL XVI 70 ze 124 r. — 27 jedn. (6 *al.* + 21 *coh.*)

CIL XVI 93 ze 145—146 r. — 14 jed. (3 *al.* + 11 *coh.*)

Fakt występowania tych różnic jest dość łatwy do wyjaśnienia, bowiem już od badań G. L. Cheesmana²⁴ ustalili się poglądy, że dyplomy nie zawsze dotyczą obszaru całej prowincji. Znacznie częściej są to rejestry oddziałów pozostających pod komendą poszczególnych legionów, stacjonujących w danej prowincji.

Klasycznym przykładem potwierdzającym słuszność tej tezy są dwa dyplomy z Mezji Dolnej; oba wystawione 14 VIII 99 r.²⁵ Pierwszy z nich wymienia 9 oddziałów (3 *alae* + 6 *cohortes*), drugi zaś zawiera spis 10 całkiem innych jednostek (3 *alae* + 7 *cohortes*), należących do innej komendy legionowej.

Różnice liczby oddziałów w dyplomach brytańskich E. Birley²⁶ wyjaśnia następująco:

— dyplomy z lat 98, 103 i 105 oraz 145—146 zawierają spisy jednostek pozostających pod komendą pojedynczych legionów;

²⁴ G. L. Cheesman, op. cit., s. 49 i n.

²⁵ CIL XVI 44 i 45.

²⁶ E. Birley, *Roman Garrisons in Wales...*, s. 17—19.

— dyplomy z lat 124 i 135 obejmują wykazy oddziałów należących do dwóch komend legionowych;

— dyplom ze 122 r., jako jedyny, przedstawia listę wojsk posiłkowych z całej prowincji.

Pamiętając o dużej ruchliwości auxiliów w czasach Wespazjana, Hadriana i Antonina Piusa, E. Birley analizuje szczegółowo dyplomy z wczesnych lat rządów Trajana, tzn. z okresu względnej stabilności oddziałów posiłkowych w Brytanii. Rezultatem tych studiów jest hipoteza, że dyplom ze 103 r. zawiera spis auxiliów pod komendą *legio II Augusta* z Isca Silurum (4 *alae* + 11 *cohortes*), a dyplomy z l. 98 i 105 przedstawiają rejestr jednostek posiłkowych związanych z dowództwem *legio XX Valeria Victrix* w Deva (4 *alae* + 12 *cohortes*).

Zasięg terytorialny tych dwóch okręgów wojskowych był większy niż obszar Walii, ponieważ *legio XX Valeria Victrix* miała pod swą komendą także *castella* w Lancashire i Derbyshire (południowo-zachodnie Penniny). Taki podział Walii na 2 strefy wojskowe: północną (Deva) i południową (Isca Silurum) potwierdza statystyka znalezisk stemplowanych cegieł produkowanych przez oba legiony (*II Augusta* i *XX Valeria Victrix*). W zasadzie cegły ze stemplem *leg. II Aug.* występują w castellach południowej Walii, a cegły ze stemplem *leg. XX V. V.* pochodzą głównie z obozów północnej Walii²⁷.

Obszar trzeciej strefy, związanej z obozem legionowym w Eburacum (*legio IX Hispana*, potem *VI Victrix*), obejmował całą strefę nadgraniczną i wysunięte *castella* na północnym zachodzie. W Penninach linia podziału stref działania między dowództwem z Eburacum a komendą z Deva przebiegała prawdopodobnie wzdłuż drogi łączącej obie miejscowości. Przepuszczalnie także *vexillationes* pozostałych legionów garnizonu Brytanii, stacjonujące na północy prowincji, były podporządkowane dowództwu legionowemu w Eburacum²⁸.

Dyplomy wojskowe stanowią podstawowe źródło w badaniach nad liczebnością armii rzymskiej w Brytanii w II w., ponieważ wielkością zmienną jest jedynie liczba auxiliów, a nie legionów. Liczby odzwierciedlające wyniki badań w czasie ostatnich kilkudziesięciu lat wykazują stałą tendencję zwyżkową.

W 1914 r. G. L. Cheesman przyjmował, że za panowania Hadriana w Brytanii stacjonowało 11 *alae* i 39 *cohortes*, łącznie ok. 29 tys. wojsk

²⁷ M. G. Jarret, *The Garrison of Maryport...*, s. 28—31; G. Simpson, *Caerleon and the Roman Forts in Wales in the second century A.D.*, *Archaeologia Cambrensis* 1962, nr 111, s. 103—166.

²⁸ B. R. Hartley, *Roman York and the northern military command to the third century A.D.*, [w:] *Soldier and Civilian in the Roman Yorkshire*, ed. R. M. Butler, Leicester 1971, s. 55—69.

posiłkowych²⁹. W 1936 r. R. G. Collingwood podniósł te liczby do 14 *alae* i 49 *cohortes*, a ogólną liczbę auxiliów ocenił na ok. 39 tys. ludzi³⁰. Zmiana ta wiązała się z odkryciem nowych inskrypcji, w tym dwóch dyplomów wojskowych (ze 122 i 135 r.)³¹. Dyplom ze 122 r. informował o 4 nowych jednostkach (1 *ala* + 3 *cohortes*), a dyplom ze 135 r. o 2 kohortach.

W 1964 r. G. Simpson wymienia 15 *alae* i 49 *cohortes* (w tym 1 *ala* i 6 *cohortes milliariae*), przebywających w Brytanii za Hadriana. Ich łączną liczebność uczona brytyjska ocenia na 35 500 ludzi według stanu teoretycznego, a 32 960 ludzi — według stanu faktycznego poszczególnych typów jednostek³².

Grace Simpson dąży przy tym do powiązania danych epigraficznych z wynikami prac wykopaliskowych prowadzonych na szeroka skalę w ostatnich dziesięcioleciach. Wspomniane badania archeologiczne na terenie rzymskich obozów wojskowych w Brytanii pozwoliły na ustalenie liczby *castellów* czynnych w poszczególnych okresach i dokładne określenie ich rozmiarów, a tym samym wielkości i rodzaju jednostek auxiliarnych, które w nich stacjonowały.

Niestety, dane tego typu nie są tak jednoznaczne, jak świadectwa epigraficzne, dlatego z tych samych przesłanek wyprowadza się często odmienne wnioski. Na przykład liczba 80 obozów czynnych za Hadriana skłania S. S. Frere'a do tezy, że w tym okresie przebywało w Brytanii ok. 75 oddziałów auxiliarnych o łącznej liczebności 42 500 ludzi³³.

Jeszcze więcej trudności i kontrowersji pociąga za sobą próba ustalenia liczby auxiliów brytańskich za Antonina Piusa, kiedy nastąpiło przesunięcie granicy dalej na północ, a ilość czynnych obozów wzrosła³⁴ do ponad 110. Z tego okresu pochodzi zaledwie jeden dobrze zachowany dyplom (z r. 145—146), co praktycznie uniemożliwia bardziej dokładną rekonstrukcję wielkości i składu garnizonu Brytanii w okresie od połowy II do końca III wieku.

SINGULARES

Liczebność oddziałów *singulares* nie jest sprawą całkowicie wyjaśnioną, lecz wydaje się najbardziej prawdopodobne, że namiestnik prowincji miał do dyspozycji 500 *pedites* i 500 *equites singulares*, dobieranych spo-

²⁹ G. L. Cheesman, op. cit., s. 146—149.

³⁰ R. G. Collingwood, *Roman Britain*, [w:] *An Economic Survey of Ancient Rome*, ed. T. Frank, t. 3, Baltimore 1936, s. 137—138.

³¹ CIL XVI 69 i 82.

³² G. Simpson, *Britons...*, s. 118.

³³ S. S. Frere, *Britannia. A History of Roman Britain*, Cambridge 1967, s. 160.

³⁴ G. Simpson, *Britons...*, s. 121; F. Haverfield, G. S. Macdonald, *The Roman Occupation of Britain*, Oxford 1924, s. 157.

śród żołnierzy auxiliów stacjonujących w danej prowincji³⁵. Przyjęcie tych ustaleń oznacza, że w I i II w. w Brytanii było łącznie 1000 żołnierzy gwardii namiestnika prowincji, zorganizowanych w jedną *cohors* (piechota) i jedną *ala* (konnica). Liczby te potwierdzają pośrednio źródła archeologiczne, ponieważ obóz Cripplegate w Londinium (Londyn), w którym stacjonowała gwardia namiestnika, mógł pomieścić maksymalnie do 1500 żołnierzy.

NUMERI, CUNEI

Źródła inskrypcyjne potwierdzają obecność ok. 20 jednostek *numeri* i *cunei* w Brytanii w III w. Obecność większości z tych oddziałów poświadczają pojedyncze napisy, dlatego można przypuszczać, że ich faktyczna liczba była znacznie wyższa. Nie mamy natomiast epigraficznych świadectw obecności *numeri* i *cunei* na wyspie w II w.

Jedyną wzmiankę, wiążącą się z tą kwestią, stanowi relacja Kasjusza Diona o wysłaniu do Brytanii 5500 jeźdźców sarmackich w 175 r.³⁶ Tak liczny kontyngent został niewątpliwie podzielony na kilka lub kilkanaście mniejszych jednostek. Prawdopodobnie stacjonowały one wówczas razem z oddziałami auxiliów, ponieważ w Brytanii nie znaleziono samodzielnych obozów *numeri* o powierzchni 0,5—0,7 ha, które są znane z obszarów nadreńskich i naddunajskich³⁷.

Materiał archeologiczny z Cilurnum (Chesters) oraz trzeciowieczna inskrypcja z Bremetennacum (Ribchester) wskazują, że obecność jeźdźców sarmackich w tych castris już w II w. można uznać za wysoce prawdopodobną³⁸. Istnieje jednak odosobniony pogląd, że większość owych Sarmatów opuściła Brytanię z wojskami Klodiusza Albina w 196—197 r.³⁹

CLASSIS BRITANNICA

Utworzona w 43 r. nowa flota była częścią sił ekspedycyjnych koncentrowanych w Galii do podboju Brytanii⁴⁰. Jej kolebką, a w później-

³⁵ Zob. R. W. Davies, *Singulares and Roman Britain*, Britannia 1976, nr 7, s. 134—144.

³⁶ Kasjusz Dio, LXXI, 16, 2. Por. G. Webster, *The Roman Imperial Army*, London 1969, s. 100.

³⁷ G. L. Cheesman, op. cit., s. 5, 86 i n.; J. P. Gillam, *Roman and Native A.D. 122—197*, [w:] *Roman and Native...*, s. 65—66.

³⁸ RIB 583. I. A. Richmond, *The Sarmatae, Bremetennacum veteranorum and regio Bremetennacensis*, Journal of Roman Studies 1945, nr 35, s. 15—29.

³⁹ S. S. Frere, op. cit., s. 162.

⁴⁰ Zob. D. Atkinson, *Classis Britannica*, [w:] *Historical Essays in Honour of James Tait*, Manchester 1933. Por. Ch. G. Starr, op. cit., s. 152—156; S. E. Winbolt, *Britain under the Romans*, New York 1945, s. 48—50; L. Wickert,

szych czasach kwaterą główną, był port w Gesoriacum (Boulogne-sur-Mer) na wybrzeżu Galii, zaopatrzony w latarnię morską. Podstawową funkcją floty brytyjskiej był transport ludzi i materiałów z kontynentu do Brytanii; np. w 122 r. flota została użyta do przetransportowania *legio VI Victrix* z Germanii Inferior aż do ujścia rzeki Tyne. Flota brytyjska ubezpieczała morskie szlaki komunikacyjne i handlowe między wyspą a kontynentem, m.in. zajmowała się transportem żelaza i rudy żelaznej wydobywanej w Brytanii.

Niejednokrotnie flota uczestniczyła bezpośrednio w kampaniach wojennych na północy wyspy. We współdziałaniu z armią lądową prowadziła wówczas rozpoznanie terenu oraz transportowała część wojska i zaopatrzenie, jak choćby w czasie wypraw Agrykoli⁴¹. Oddziały piechoty morskiej — *pedatura classis Britannicae* — brały udział w budowie Wału Hadriana⁴² w l. 122—128. Dwie wydzielone eskadry chroniły następnie wschodnią i zachodnią flankę Wału Hadriana.

Główną rolę w działaniach floty na północy wyspy odgrywała baza w Pons Aelius (Newcastle-upon-Tyne) na wschodnim krańcu Wału Hadriana, usytuowana w ujściu rzeki Tyne. Większość jej baz — takich jak Dubris (Dover), Rutupiae (Richborough) czy Lemanis (Lympne) — znajdowała się na południowo-zachodnim wybrzeżu Brytanii.

Classis Britannica liczyła ok. 200 trirem, a jej marynarze rekrutowali się przede wszystkim z Galii, prowincji naddunajskich (głównie z Pannonii i Tracji) i Afryki. Byli to w większości ludzie wolni (bez obywatelstwa rzymskiego — tzw. *peregrini*), znacznie rzadziej wyzwolenicy lub niewolnicy. Naczelnym dowódcą całej floty był ekwicky *praefectus classis Britannicae*, który podlegał namiestnikowi Brytanii.

WAŁ HADRIANA

Ważnym czynnikiem ułatwiającym armii rzymskiej w Brytanii wypełnianie podstawowego zadania, jakim była obrona granic prowincji, było stworzenie w latach dwudziestych II w. stałego systemu fortyfikacji, znanego pod nazwą Wału Hadriana⁴³. Wykonawcą nowej polityki Hadria-

Die Flotte der römischen Kaiserzeit, Würzburger Jahrbuch 1949—1950, nr 4, s. 100—125.

⁴¹ Tacyt, *Agricola*, 18, 24, 38. Por. J. G. F. Hind, *Agricola's Fleet and Portus Truculensis*, Britannia 1974, nr 5, s. 285—288.

⁴² RIB 1944 i 1945. Por. D. P. S. Peacock, *Bricks of the Classis Britannica*, Britannia 1977, nr 8, s. 235—248.

⁴³ Istnieje obfita lit. dot. Wału Hadriana obejmująca wiele art. i kilka oprac. książkowych, m.in.: J. C. Bruce, *The Roman Wall*, Newcastle-upon-Tyne 1947, wyd. 10; E. Birley, *Research on Hadrianic Wall*, Kendal 1961; A. R. Birley, *Hadrian's Wall*, London 1963; D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London 1976.

na w Brytanii był nowy namiestnik, Aulus Platorius Nepos, który w 122 r. przybył na wyspę z Germanii Inferior razem z *legio VI Victrix*⁴⁴. Niebawem sam cesarz rozpoczął wizytację prowincji naddunajskich i nadreńskich, a w 122 r. — *Brittanium petit, in qua multa correxit murumque per octoginta milia passuum primus duxit, qui barbaros Romanosque divideret*⁴⁵.

Koncepcja linearnej granicy, nie opartej o przeszkody naturalne (wielkie rzeki, pustynie), wymagała budowy muru wzmocnionego systemem obozów i strażnic oraz dróg łączących je z bazami legionowymi w Eburoacum (*legio VI Victrix*) i Deva (*legio XX Valeria Victrix*).

Wał Hadriana nie był zwykłą barierą powstrzymującą napór plemion z Północy, lecz pełnił także ważną funkcję polityczną. Zapobiegał on bowiem kontaktom buntowniczych Brygantów z plemionami kaledońskimi, głównie Selgowami, kontrolując dostęp do strefy granicznej.

Wał Hadriana, liczący 80 mil rzymskich (ok. 117 km), przegradzał wyspę na linii rzek Tyne-Solway i składał się z 6 elementów:

- 1) muru z rowem od frontu,
- 2) strażnic milowych (burgów) rozmieszczonych co 1 milę rzymską,
- 3) wieżyczek strażniczych — po 2 na odcinku każdej mili,
- 4) castelli, czyli obozów warownych dla oddziałów auxyliarnych,
- 5) *vallum*, tzn. podwójnego nasypu ziemnego przedzielonego wolną przestrzenią i głębokim rowem,
- 6) drogi wojskowej biegnącej za Wałem.

Strażnice milowe (burgi) mogły pomieścić w części koszarowej 30—50 ludzi, natomiast wieżyczki strażnicze spełniały funkcje patrolowe i sygnalizacyjne, choć mogły również dawać schronienie siłom patrolowym.

Droga wojskowa nie była prawdopodobnie częścią pierwotnego schematu, lecz późniejszym dodatkiem (najwcześniejszy kamień milowy pochodzi bowiem z 213 r.). Biegła ona północnym nasypem *vallum*, co świadczy, że ten element przestał wówczas pełnić swe funkcje.

Prace konstrukcyjne wykonywały legiony i w niewielkim stopniu oddziały floty. Pierwotnie 76-milowy wał składał się z 45-milowego (ok. 66 km) wschodniego sektora kamiennego o szerokości 3 m i wys. 6,1 m oraz 31-milowego (ok. 46 km) odcinka drewniano-ziemnego o szer. 4,5 m i wys. 3,6 m. Dopiero później dobudowano na wschodzie 4 mile (ok. 5,9 km) tzw. „wąskiego wału” (2,4 m szer., 3,6 m wys.), biegnącego aż do Segedunum (Wallsend). Wtedy także zastąpiono „wąskim wałem” 5-milowy (7,4 km) odcinek wału drewniano-ziemnego na zachód od Irthing.

⁴⁴ A. R. Birley, op. cit., s. 69—70, nr 19.

⁴⁵ *Scriptores Historiae Augustae. Hadrianus*, 11, 2.

Na zachodzie, gdzie Wał Hadriana przecinał terytorium Brygantów, wysunięto poza niego 4 *castella*: Blatobulgium (Birrens), Castra Exploratorum (Netherby), Banna (Bewcastle) i Broomholm — jako placówki sprawujące kontrolę nad tą częścią terytorium Brygantów, która pozostawała poza granicami rzymskiej prowincji.

Uzupełnieniem Wału Hadriana był system obrony wybrzeży na jego obu flankach. Od zachodniego końca Wału w Maia (Bowness-on-Solway) do St. Bees Head ciągnął się na przestrzeni prawie 40 mil (ok. 60 km) system burgów milowych i wież strażniczych, wzmocniony przez 4 *castella*: Bibra (Beckfoot), Alauna (Maryport), Gabrosentum (Burrow Walls) i Tunnocelum (Moresby) zbudowane ok. 128 r. W tym samym czasie, lub później, resztę wału drewniano-ziemnego zastąpiono kamiennym murem (tzw. „średni wał” o grubości 2,8 m). System obrony wschodniego wybrzeża skręcał od Segedunum (Wallsend) w kierunku rzeki Tyne i wzdłuż jej południowego brzegu dochodził do Arabei (South Shields), gdzie stacjonowała *ala* jazdy i oddział floty.

Badania nad strukturą i chronologią Wału Hadriana wykazały, że prosty początkowo schemat, którego podstawą był kamienny mur, burgi milowe i wieże strażnicze, był następnie rozbudowywany i wzmocniany szeregiem warownych obozów i systemami obrony wybrzeży⁴⁶. Dodatkowe *castella* w kluczowych punktach Wału zakładano jeszcze w ostatnich latach panowania Hadriana. Początkowo zamierzano umieścić *castella* za wałem, ale w trakcie budowy włączono je do niego, o czym świadczą fundamenty wału i wież strażniczych pod niektórymi obozami.

Pierwotny system składał się z 12 obozów, razem z przyczółkowym *castellum* w Pons Aelius (Newcastle) dla 500 ludzi. Po przedłużeniu Wału do Segedunum oraz uzupełnieniu jego centrum 4 obozami — Aesica, Brocolitia, Magnis, Uxellodunum — ich ilość wzrosła do 17; łącznie garnizon liczył ok. 9500 ludzi⁴⁷.

Oddziały tego garnizonu pochodziły z północnej Brytanii i Walii, gdzie ewakuowano część obozów, choć dokładne przesledzenie ruchu tych jednostek nie jest możliwe. O ile załogi burgów milowych (średnio 30 ludzi) nie były wydzielone z załogi *castellum*, lecz z innych oddziałów, to ogólną liczbę wojsk na Wale Hadriana należałoby podnieść o ok. 2400 ludzi.

Wał Hadriana przecinały trzy drogi prowadzące do wysuniętych na północ czterech placówek, kontrolujących północną część obszaru Bry-

⁴⁶ D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall; some problems*, Britannia 1972, nr 3, s. 182—208; B. Dobson, D. J. Breeze, *The Building of Hadrian's Wall*, Newcastle-upon-Tyne 1973, wyd. 3.

⁴⁷ D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, s. 148—168; por. S. S. Frere, *op. cit.*, s. 133.

gantów. Takie rozwiązanie było kompromisem wobec pierwotnej koncepcji odizolowania Brygantów od ich północnych sąsiadów, nie dającej się pogodzić z geograficzną linią Tyne-Solway.

Reasumując można przyjąć, że potężny i złożony system fortyfikacji, zwany Wałem Hadriana, powstał między 122 a 128 r., ale uzupełnienia i modyfikacje trwały aż do 138 r. Łącząc w sobie wszystkie elementy konieczne do prowadzenia obserwacji, sygnalizacji i walki z wrogiem, stanowił nie tylko nieprzenikalny system obronny, lecz także świetną pozycję wyjściową do akcji ofensywnych i nagłych wypadów⁴⁸. Ważna była również jego rola polityczna jako moralnej i fizycznej bariery między jedną a drugą grupą plemion brytańskich, różniących się między sobą nastawieniem do Rzymian.

WAŁ ANTONINA

Cesarz Hadrian zmarł w lipcu 138 r. Jego następcą, Antoninus Pius (138—161 r.), nie wprowadził zasadniczych zmian do polityki zagranicznej Imperium, w Brytanii jednak wcielił w życie własną koncepcję przesunięcia północnej granicy prowincji na linię Clyde-Forth. Źródła wzmiankują o tym jednym zdaniem: *nam et Britannos per Lollium Urbicum vicit legatum alio muro caespiticio summotis barbaris ducto*⁴⁹.

Realizatorem tej koncepcji politycznej nowego cesarza był Quintus Lollius Urbicus, który swą błyskawiczną karierę zawdzięczał zdolnościom wojskowym⁵⁰. Jemu powierzył Antoninus Pius prowadzenie kampanii przeciwko plemionom północnym, zamieszkującym Kaledonię. Dzięki odkryciu w 1935 r. w Corstopitum (Corbridge) inskrypcji z imieniem Urbikusa, wystawionej podczas drugiego konsulatu Antonina Piusa, wiadomo, że kampania rozpoczęła się w 139 r.⁵¹

W czasie przygotowań do tej kampanii rozbudowano obóz w Corstopitum, leżący obok Dere Street — głównej drogi wschodniej nad rzeki Tyne do Kaledonii. Kampania zakończyła się w 142 r., kiedy Antoninus Pius został obwołany imperatorem po raz drugi, a równocześnie ukazała się emisja monet upamiętniających to zwycięstwo⁵².

Wojna w l. 139—142 zakończyła proces stabilizowania nowego systemu granicznego. Jeszcze w toku kampanii rozbudowano i umocniono obozy w Corstopitum (Corbridge), Habitancum (Risingham) i Bremenium (High

⁴⁸ J. C. Bruce, *Handbook to the Roman Wall*, Newcastle-upon-Tyne, s. 21.

⁴⁹ *Scriptores Historiae Augustae, Antoninus Pius*, 5, 4.

⁵⁰ A. R. Birley, op. cit., s. 71—72, nr 24.

⁵¹ RIB 1147.

⁵² H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, t. 4, London 1940, s. 263—264, nr 1637—1640.

Rochester). Od razu po zakończeniu działań przystąpiono do budowy nowego wału (*murus caespiticius*).

Wał Antonina⁵³ rozciągał się na przestrzeni 37 mil rzymskich (ok. 55 km) z Old Kilpatrick nad rzeką Clyde do Bridgeness nad rzeką Forth. Była to konstrukcja drewniano-ziemna pokryta darnią, spoczywająca na kamiennym fundamencie o szerokości ok. 4,25 m. Zasadniczo wysokość wału wynosiła ok. 3 m, ale drewniane przedpiersie, chroniące szlak patrolowy, dawało frontowi wału wyniesienie do ok. 4,25 m wysokości. Po północnej stronie wału znajdował się rów ponad 12-metrowej szerokości i ponad 3,5-metrowej głębokości. Za wałem biegła droga wojskowa o szer. ok. 4,5 m łącząca obozy.

Wał Antonina bazował częściowo na obozach flawiańskich (Cramond, Glenlochard), w części zaś na nowych, rozmieszczonych przeciętnie co 2 mile, a nie 5—7 mil, jak na Wale Hadriana. Odkryto dotąd 13 spośród ok. 20 obozów, przy czym tylko 6 lub 7 z nich mogło pomieścić całe oddziały; w pozostałych mogły stacjonować jedynie *vexillationes*.

Webster uważa, że Wał Antonina był pozbawiony strażnic milowych i wież strażniczych ze względu na znaczne zagęszczenie obozów⁵⁴. Pogląd ten podważa jednak odkrycie dwóch burgów o powierzchni ok. 0,1 ha w Wildernes Plantation i Glasgow Bridge. Trzeci, podobny do nich, *burgus* istniał w Watling Lodge, ale uległ zniszczeniu w 1894 r. Prawdopodobnie nie tworzyły one regularnej linii, lecz wzmacniały wyjątkowo długie odcinki między obozami. Budowę Wału Antonina — krótszego i prostszego w konstrukcji — ukończono w roku 142 lub 143.

Budowniczymi nowej bariery byli legionieści ze wszystkich legionów brytańskich, przy czym wszystkie inskrypcje *legio VI Victrix* oraz *legio XX Valeria Victrix* były wystawione przez *vexillationes*, podczas gdy inskrypcje *legio II Augusta* — przez cały legion. Budowę rozpoczęto przypuszczalnie od wschodniego końca, ale *castella* w części zachodniej zakładano nie czekając na doprowadzenie do nich wału⁵⁵.

Garnizon Wału Antonina (ok. 6—7 tys. ludzi) stacjonował w ok. dwudziestu obozach: pięć z nich o powierzchni ok. 0,85 ha mogło przyjąć tylko *vexillationes* oddziałów auxyliarnych, siedem (od 1,2 do 1,8 ha)

⁵³ Główne oprac. dotyczące Wału Antonina to: G. S. Macdonald, *The Roman Wall in Scotland*, Oxford 1934, wyd. 2; A. S. Robertson, *The Antonine Wall*, Glasgow 1973; W. Hanson, G. S. Maxwell, *Rome's North West frontier: the Antonine Wall*, Edinburgh 1982. Zob. także A. S. Robertson, *The Antonine Wall*, [w:] *The Congress of Roman Frontier Studies 1949*, Durham 1952, s. 99—111.

⁵⁴ G. Webster, *The Roman Imperial Army...*, s. 92.

⁵⁵ G. S. Maxwell, *The Building of the Antonine Wall*, [w:] *Actes du IXe Congrès international...*, s. 327—332; J. P. Gillam, *Possible changes in plan in the course of the construction of Antonine Wall*, *Scottish Archaeological Forum* 1976, nr 7.

przeznaczono dla *cohortes quingenariae*, obóz w Mumrills (2,6 ha) mieścił 1000 pieszych lub 500 konnych; rozmiary innych obozów nie są znane.

Realizacja nowej koncepcji wymagała przegrupowania wojsk, stąd zakorzenił się w literaturze pogląd o masowej ewakuacji obozów w Walii i częściowej w Penninach. Nowe badania G. Simpson przeczą jednak tej teorii; badania archeologiczne prowadzone we wszystkich prawie obozach rzymskiej Walii wykazały, że opuszczono wówczas zaledwie kilkanaście z nich. Reorganizacja objęła także Wał Hadriana, gdzie dotychczasowe załogi auxiliów zostały zastąpione przez *vexillationes* legionowe, a burgi milowe zostały opuszczone.

Odtąd jeden lub drugi system fortyfikacji wyznaczał granicę posiadłości rzymskich w Brytanii. Co więcej, nawet w tych okresach, kiedy rezygnowano z utrzymania Wału Antonina, obszar leżący między obu wałami spełniał rolę strefy buforowej, oddzielającej terytorium rzymskiej prowincji od nie ujarzmionych plemion kaledońskich, amortyzując siłę kolejnych inwazji tych wojowniczych ludów ⁵⁶.

*
* *
*

Liczby charakteryzujące wielkość garnizonu Brytanii — 40-tysięczna armia inwazyjna, 70-tysięczna armia Agrykoli czy 50-tysięczna armia Antoninów — stawiają go w rzędzie najliczniejszych armii prowincjonalnych wczesnego cesarstwa. Gillam ⁵⁷ uważa, że — proporcjonalnie do obszaru rzymskiej Brytanii — jej armia była największa w całym Imperium, lecz odpowiednia do stojących przed nią zadań.

Nie ulega wątpliwości, że nieustanne walki i kampanie karne wymagały utrzymywania wojsk tej prowincji w wysokiej sprawności bojowej. Inaczej było na Wschodzie, gdzie dostatnie, a czasem zbyt komfortowe, życie odzwyczajało żołnierzy od trudów wojennych. Armia brytyjska była natomiast prawie nieustannie zajęta aktywnymi działaniami wojennymi lub budową i renowacją fortyfikacji, a w okresach spokoju na wyspie *vexillationes* oddziałów brytyjskich posiłkowały armie w innych prowincjach Imperium. Warto również przypomnieć, że od wojny domowej 69—70 ro-

⁵⁶ D. J. Breeze, *The northern frontier of Roman Britain*, Aylesbury 1983; D. J. Breeze, B. Dobson, *The development of the northern frontier in Britain from Hadrian to Caracalla*, [w:] *Actes du IXe Congrès international...*, s. 321—326; J. P. Gillam, J. C. Mann, *The northern British frontier from Antoninus Pius to Caracalla*, *Archaeologia Aeliana* 1970, ser. 4, nr 48, s. 39—44; M. G. Jarret, J. C. Mann, *Britain from Agricola to Gallienus*, *Bonner Jahrbücher* 1970, nr 170, s. 178—210.

⁵⁷ J. P. Gillam, *Roman and Native A.D. 122—197*, [w:] *Roman and Native...*, s. 87.

ku do panowania Kommodusa nie spotykamy żadnych wzmianek o buntach wśród wojsk garnizonu Brytanii.

Wysoką ocenę zyskała armia brytyjska w oczach Herodiana⁵⁸ w jego relacji o walce Septymiusza Sewera z Klodiuszem Albinem. Herodian pisze, że jeszcze przed wybuchem wojny Septymiusz Sewer żywił obawy co do stanowiska wojsk stojących w Brytanii, licznych i stanowiących wielką siłę dzięki swej waleczności. W opisie przebiegu decydującej bitwy pod Lugdunum (Lyon) w 197 r. Herodian chwali męstwo, wielką zaciekłość i walory bojowe armii Klodiusza Albina mimo jej porażki po całodziennym śmiertelnym zmaganiu z przeważającymi liczebnie wojskami Septymiusza Sewera.

Uzasadniona jest zatem konkluzja, iż armia rzymskiej Brytanii była nie tylko jedną z najliczniejszych, lecz także jedną z najlepszych armii prowincjonalnych wczesnego Cesarstwa Rzymskiego.

LITERATURA PRZEDMIOTU (wybór ważniejszych opracowań)

ARMIA RZYMSKA W OKRESIE WCZESNEGO CESARSTWA

- Cheesman G. L., *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914.
 Domaszewski von A., Dobson B., *Die Rangordnung des römischen Heeres*, Köln 1967.
 Durry M., *Les Cohortes Prétoriennes*, Paris 1938.
 Forni G., *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano—Roma 1953.
 Freis H., *Die Cohortes Urbanae*, Köln—Graz 1967.
 Grant M., *The Army of the Caesars*, London 1974.
 Holder P. A., *Studies in the auxilia of the Roman army from Augustus to Trajan*, Oxford 1980.
 Parker H. M. D., *The Roman Legions*, Oxford 1928.
 Richmond I. A., *Trajan's Army on Trajan's Column*, London 1982.
 Speidel M. P., *Die equites singulares Augusti. Begleittruppe der römischen Kaiser des 2. und 3. Jahrhunderts*, Bonn 1965.
 Starr Ch. G., *The Roman Imperial Navy 31 B.C. — A.D. 324*, New York 1941.
 Watson G. R., *The Roman Soldier*, London 1969.
 Webster G., *The Roman Imperial Army of the first and second centuries*, London 1969.

DZIEJE RZYMSKIEJ BRYTANII

- Breeze D. J., *The northern frontier of Roman Britain*, Aylesbury 1983.
 Collingwood R. G., *Roman Britain*, Baltimore 1936.
 Collingwood R. G., Myres J. N. L., *Roman Britain and the English Settlements*, Oxford 1937 (wyd. 2).

⁵⁸ Herodian, III, 15, 1; III, 7, 2.

- Dudley D. R., Webster G., *The Roman Conquest of Britain*, London 1965.
 Frere S. S., *Britannia. A History of Roman Britain*, Cambridge 1967.
 Fry P. S., *Roman Britain. History and sites*, London 1984.
 Haverfield F., Macdonald G., *The Roman Occupation of Britain*, Oxford 1924.
 Legg R., *Romans in Britain*, London 1983.
 Liversidge J., *Britain in the Roman Empire*, London 1968.
 Nash-Williams V. E., *The Roman Frontier in Wales*, Cardiff 1966.
Roman and Native in North Britain, ed. I. A. Richmond, Edinburgh 1958.
The Roman Occupation of south-western Scotland, ed. S. N. Miller, Glasgow 1952.
 Salway P., *Roman Britain*, Oxford 1981.
Soldier and Civilian in Roman Yorkshire, ed. R. M. Butler, Leicester 1971.

ARMIA I FORTYFIKACJE RZYMSKIEJ BRYTANII

- Birley E., *Research on Hadrian's Wall*, Kendal 1966.
 Birley E., *Roman Britain and the Roman Army*, Kendal 1953.
 Birley E., *Roman Garrisons in North Britain*, JRS 1932, nr 22, s. 35—59.
 Birley E., *Roman Garrisons in Wales*, *Archaeologia Cambrensis* 1952, nr 102, s. 9—20.
 Breeze D. J., *The Antonine Wall*, Edinburgh 1974.
 Breeze D. J., Dobson B., *The Army of Hadrian's Wall*, Newcastle-upon-Tyne 1973.
 Breeze D. J., Dobson B., *Hadrian's Wall*, London 1976.
 Bruce J. C., *Handbook to the Roman Wall*, Newcastle-upon-Tyne 1966 (wyd. 12).
 Davies R. W., *Singulares and Roman Britain*, *Britannia* 1973, nr 4, s. 134—144.
 Dobson B., Mann J. C., *The Roman Army in Britain and Britons in the Roman Army*, *Britannia* 1973, nr 4, s. 191—205.
 Hanson W., Maxwell G. S., *Rome's North West frontier: the Antonine Wall*, Edinburgh 1974.
 Holder P. A., *The Roman Army in Britain*, London 1982.
 Jarret M. G., *Legio II Augusta in Britain*, *Archaeologia Cambrensis* 1965, nr 114, s. 47—63.
 Jarret M. G., *Legio XX Valeria Victrix in Britain*, *Archaeologia Cambrensis* 1968, nr 117, s. 77—91.
 Macdonald G. S., *The Roman Wall in Scotland*, Oxford 1934 (wyd. 2).
 Robertson A. S., *The Antonine Wall*, Glasgow 1973.
 Simpson M. G., *Britons and the Roman Army*, London 1966 (wyd. 2).
 Stevens C. E., *The Building of Hadrian's Wall*, Kendal 1956.

DIE GARNISON DES RÖMISCHEN BRITANNIENS ALS BEISPIEL EINER PROVINZARMEE IN DER ZEIT DES FRÜHEN RÖMISCHEN KAISERTUMS (I—II Jh.)

Zusammenfassung

Alle Armeeabteilungen, die in einzelnen Grenzprovinzen ihren Standort hatten, bildeten ausgesonderte Provinzarmeen, die dem Vikarius der Provinz unmittelbar unterordnet waren. Der Kaiser war der Oberbefehlshaber aller Provinzarmeen im

Römischen Reich. Diese Provinzarmeen schützten die Grenzen des Imperiums, eroberten neue Gebiete, unternahmen Vorbeugungs- und Straffeldzüge, so wie auch andere militärische Tätigkeiten, gemäß der Außenpolitik Roms. Eine der stärksten Provinzarmeen in der Prinzipatszeit war die Armee des römischen Britanniens. Ihre Stärke, Zusammensetzung und Standorte im I. und II. Jh. In wurden zum Gegenstand der vorliegenden Überlegungen.

Eine genaue Feststellung der Stärke und der Zusammensetzung der Garnison im römischen Britannien ist wegen fehlenden Quellenangaben nicht möglich. Es ist dagegen möglich, die Stärke der römischen Garnison auf der Insel in einigen, ausgewählten Momenten, schätzungsweise auszurechnen. Zum Grund dieser Berechnungen wurden die epigraphischen Daten, die den Aufenthalt bestimmter Legionen und Auxillien bestätigen, so wie auch die archäologischen Untersuchungen, die die Zahl der funktionierenden Lager in unterschiedlichen Zeiten festzustellen gestatten (z.B. ca. 90 funktionierenden Lager in der Vikariatszeit von Gneius Julius Agricola und 110 in der Zeit der Herrschaft von Antoninus Pius).

Da die Militärpatente in den Untersuchungen der Stärke und Zusammensetzung der Provinzarmeen eine besondere Rolle spielen, wurden alle (12) Patente, die das römische Britannien betreffen, erörtert. Leider ist nur die Hälfte von ihnen (6) gut erhalten. Es sind Patente aus den Jahren 98, 103, 105, 122, 124 und aus dem Jahre 145/146. Der Stand der Erhaltung der Patente ist wichtig, denn sie enthalten, außer allgemeiner Informationen über die Zahl der auxilliären Abteilungen, auch eine Aufstellung der in der Provinz in jener Zeit stationierenden Einheiten.

Die Zahl der auxilliären Abteilungen, die die Resultate der Untersuchungen in den letzten Jahren wieder spiegeln, weist eine steigende Tendenz auf. Nach G. L. Cheesman (1914) stationierten in Britannien in der Zeit Hadrians 11 *alae* und 39 *cohortes*, 29 Tausend Mann insgesamt. Im Jahre 1936 erhöhte R. G. Collingwood diese Zahlen auf 14 *alae* und 49 *cohortes*, d.h. zu insg. 39 Tausend Mann. Damals wurden neue epigraphische Quellen gefunden. Ähnliche Zahlen werden von G. Simpson (1964) angenommen, indem er 15 *alae* und 49 *cohortes*, insgesamt 35,5 Tausend Mann ausrechnet, die in Britannien zu Hadrians Zeiten stationierten.

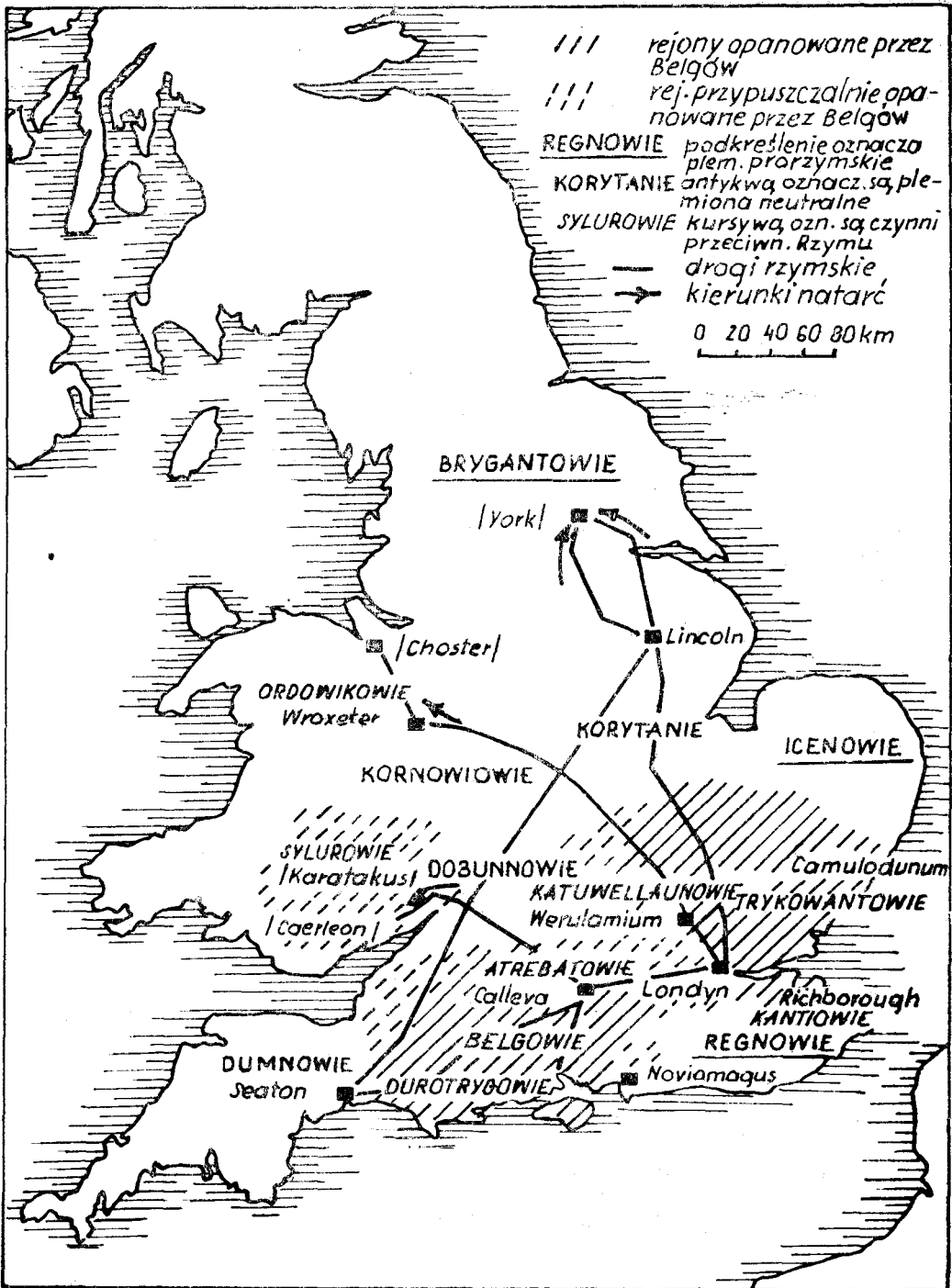
Erwähnenswert ist, daß die Zahl der Soldaten in Auxillien in Britannien die Zahl der Soldaten, die in den Legionen in dieser Provinz dienten, mehr als zweifach übertraf. In verschiedenen Perioden gab es 3 bis 4 Legionen. Insgesamt weilten in Britannien im I. und II. Jh. 6 verschiedene Legionen, deren Schicksal und Standorte ziemlich gut bekannt sind (ausgenommen das Schicksal der legio IX Hispana). Wenn die beiden Grundgrößen, die Zahl der Legionäre und die Summe der Soldaten der Hilfsheere, addiert werden, so kann schätzungsweise die Stärke der ganzen Provinzarmee in ausgewählten Zeitpunkten ausgerechnet werden:

- unter Claudius (43) zählte die Invasionsarmee ca. 40 Tausend Mann,
- unter Vikarius Julius Agricola (78—84), also in der Zeit, als die Armee am stärksten war, über 70 Tausend Mann,
- zur Zeit der Antoninen (II. Jh. u.Z.) ca. 50 Tausend Mann.

Zur Garnison in Britannien würden auch andere Formationen von geringerer Bedeutung gerechnet. Aus den besten Soldaten der Hilfsabteilungen wurde die Gerade des Provinzvikarius (*singulares*) gebildet, die sicher 1000 Soldaten zählte. Sie wurden in Infanterie (*cohors*) und Reiterei (*ala*) geteilt. Im II. Jh. wurde die Garnison des römischen Britanniens mit ca. 20 irregulären, unter den benachbarten Stämmen geworbenen Abteilungen (*numeri* und *cunei*) ergänzt. Ein Bestandteil der römischen Armee in Britannien war auch die Flotte (*clasis*

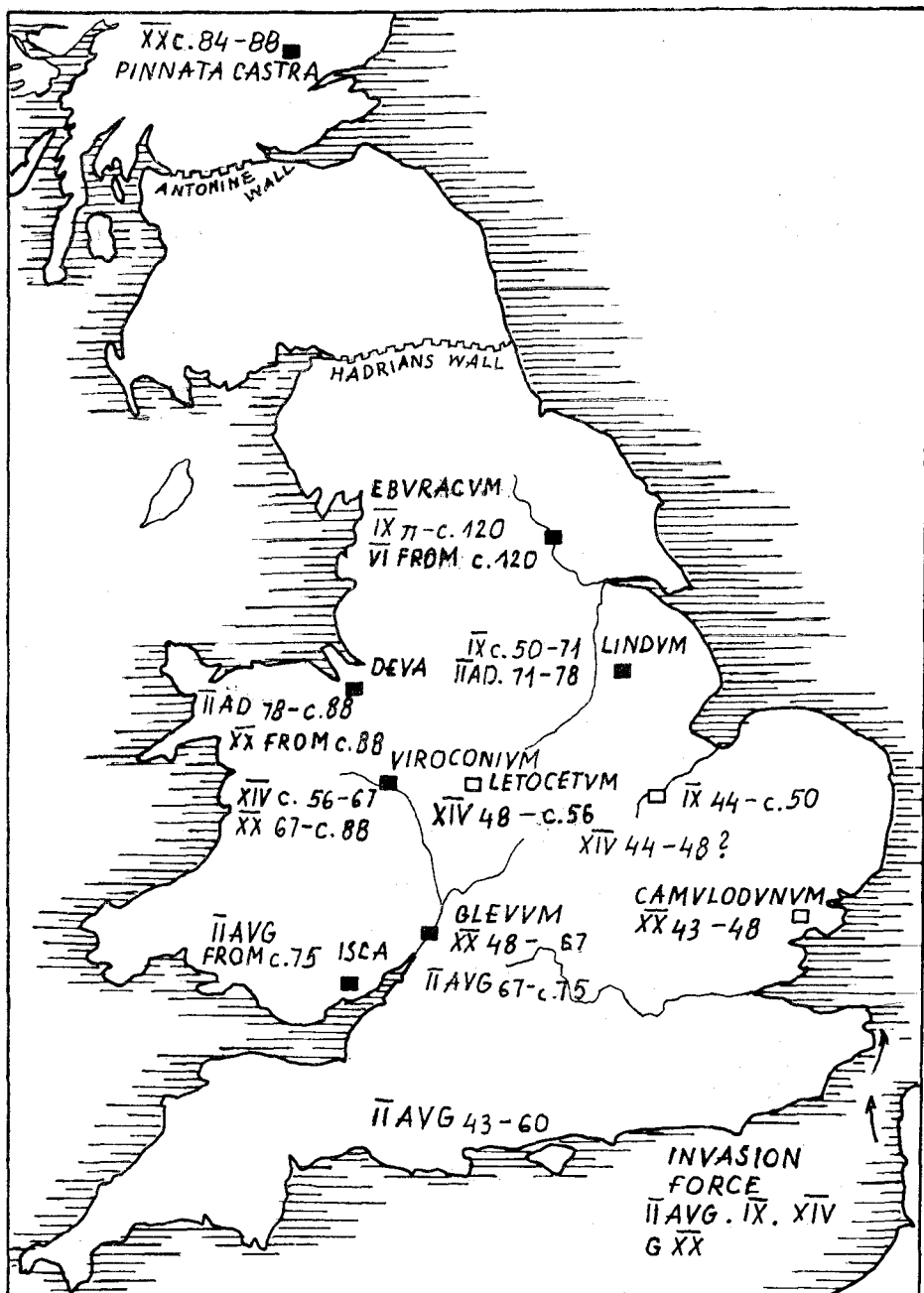
Britannica), die ca. 200 Triremen zählte. Ihre Aufgabe war, die Heere auf die Insel zu transportieren Verkehrs — und Handelsseewege zu schützen, manchmal auch direkt an den Kriegsunternehmen im Norden der Insel teilzunehmen.

Ein wichtiger Bestandteil des Militärsystems des römischen Britanniens waren ortsfeste Fortifikationssysteme, die in der Antoninenzeit gebaut wurden. In den Jahren 122—128 wurde, dank einer Initiative des Kaisers Hadrian, eine 80 römische Meilen (ca. 117 km) lange Mauer gebaut. Sie trennte die Insel entlang der Flußlinie Tyne — Solway und bestand aus 6 Elementen: 1) die Mauer mit einem Graben von der Vorderseite, 2) Meilenwachtürme, 3) Wachtürme, 4) *castellen* also Festungslager der auxilliaren Abteilungen, 5) *vallum*, dh. ein doppelter Erdwall, getrennt von einer freien Fläche und einem tiefen Graben, 6) Militärweg, hinter der Fortifikation. Insgesamt zählte die Garnison des sog. Hadrian-Walls ca. 9.5 Tausend Mann, die in 17 Festungslagern stationierten. Unter der Herrschaft des Antoninus Pius verschob man die Grenze der Provinz weiter nach Norden und baute in den Jahren 138—142/143 einen Holz — und Erdwall, mit Graswurzeln bedeckt, der 37 römische Meilen lang war (ca 55 km), der Flußlinie Clyde — Forth entlang. Das war der sog. Antoninus-Wall. In 20 Militärlagern, dichter besetzt als an dem Hadrian-Wall, stationierten insg. 6—7 Tausend Soldaten. Im II. Jh. bildete das eine oder das andere Fortifikationssystem die Grenze der römischen Gebiete in Britannien, die von der zahlreichsten (im Verhältnis zum Territorium) Provinzarmee des frühen Römischen Reiches geschützt wurde.

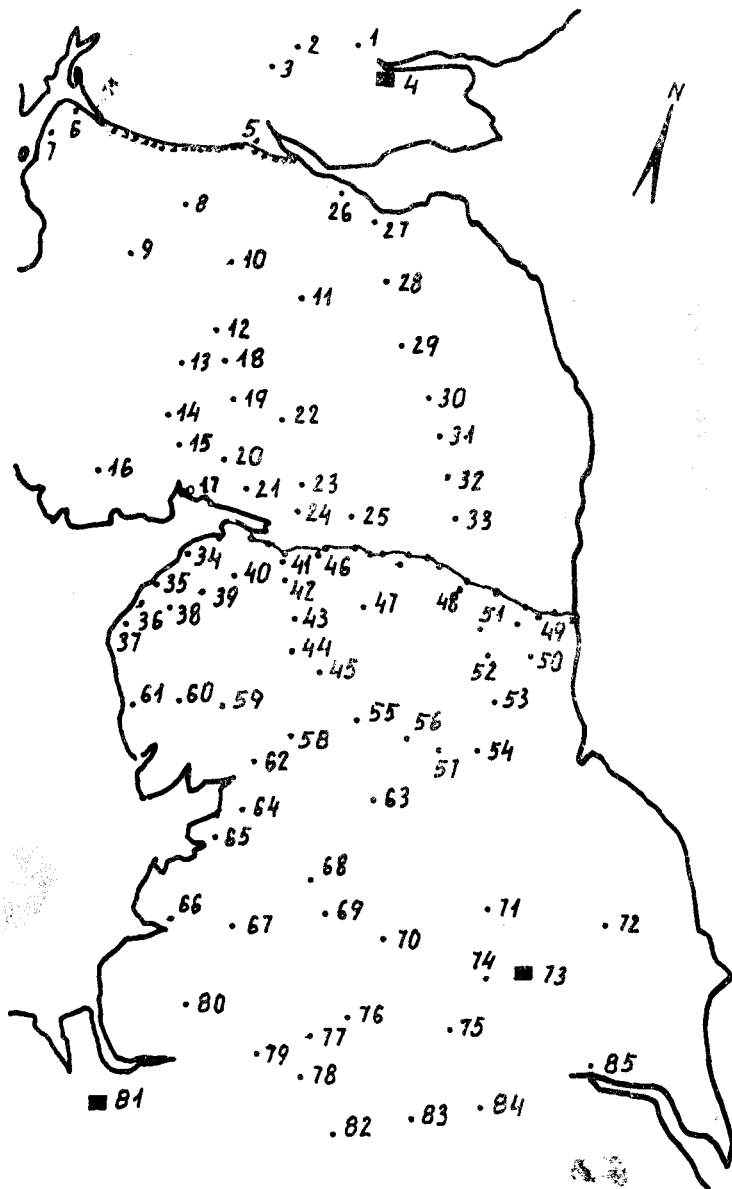
1. Brytania i kierunki natarć Rzymu

Na podstawie: M. Dillon, N. K. Chadwick, *Ze świata Celtów*, Warszawa 1975, s. 330.

2. Dyslokacja legionów w rzymskiej Brytanii

Na podstawie: G. Webster, *The Roman Imperial Army of the first and second centuries*, London 1969, s. 96.

3. Obozy legionów i auxiliów w północnej Brytanii

Na podstawie: D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, London 1976, Appendix 5, s. 282—285.